

УДК 902-047.37(477.64-751.3)(06)

АРХЕОЛОГІЯ ХОРТИЦІ В ЦИФРАХ І ФАКТАХ

Дмитро Кобалія, к.і.н.,
завідувач відділом охорони пам'яток історії,
культури та археології
Національного заповідника «Хортиця»

Нарис

У червні 1778 року в центральній частині Хортиці розпочинаються розкопки молодого Вільяма Беренштама [1, с. 30]. Ця дата могла стати відправною точкою археологічних досліджень острову, але це не зовсім так. Перші, хоч і розвідувальні, дослідження починаються раніше цієї дати, і пов'язані вони із діяльністю Якова Павловича Новицького. У невеликій статті, яка була опублікована у 55 номері Одеського вісника за 1876 рік він пише: «В одном из оврагов с помощью небольшой железной лопаты нам удалось открыть половину большой глиняной миски; в другой – небольшие ножницы, кусочек свинца в 1 ½ фунта весом, кузнечные щипцы и несколько мелочей, преимущественно ржавых; в третьем – несколько кусков железа» [1, с. 91]. Як відзначає сам Я. Новицький, свідоме знайомство з островом у нього розпочалося з менонітської колонії, де з 1870 року він регулярно буває у своїх нових друзів. Цей час став початком численних прогулянок Хортицею, нотаток про її історію, збором легенд і, звісно, перших досліджень. Достовірно невідомо, коли саме Новицький відчув себе археологом, але точно це відбулося не пізніше 1776 року. А це означає, що археологія Хортиці налічує не менше 145 років своєї історії, а можливо і більше. За цей час на ній і навколишніх островах було розкопано 19965 м² або менше одної десятої відсотка усієї площі. Наочно це можна порівняти з територією ІКК «Запорозька Січ», що на перший погляд доволі не багато. Насправді, дослідження цього незначного шматка землі було гігантським кроком вперед, адже за ці півтора століття археологія зі збиральництва

антикварних рідкостей перетворилась у повноцінну науку, яка дозволяє відповісти на безліч питань. Завдяки їй, тут були знайдені десятки пам'яток, про які ніхто не здогадувався. З кожним новим сезоном, Хортиця відкривала чергову сторінку свого літопису.

У цьому нарисі мова йтиме про те, як, коли і де це відбувалося, що було знайдено, чому приділялася увага, а також про те, що так і залишилося невивченим. Перелічимо тих, хто прийшов сюди услід за Новицьким, про їхні успіхи, завзятість і долю.

Хронологія дослідження

Першу половину цього майже півтора сторічного періоду, дослідження носили спорадичний, нерегулярний характер. Так тривало до 70-х рр. ХХ ст. Після розкопок Вільяма Беренштама, перші, відносно регулярні, дослідження проводить Яків Новицький з 1904 по 1908 роки. Слід зазначити, що вже в цей час розкопки охоплюють до чотирьох об'єктів за сезон і майже усі вони пов'язані з курганными групами острова. Лише в одному випадку, розкопки торкаються території штаб-квартири генерал-майора фон-Брадке 1738-1739 рр.

Другим короткостроковим сплеском активності стає діяльність Дніпробудівської експедиції. І хоча увага приділяється не більше ніж одному об'єкту за сезон, їхня площа тільки за 1928 рік перекидає усі попередні дослідження [2]. За 4 роки, з 1927 по 1930 рр., об'єми робіт перевищують їх на третину. Акцент зміщується на поселенські комплекси біля б. Ганнівки і на о. Середній Стіг, починаються часи не антикварної, а вже класичної археології. Якщо до цього часу інтервал між польовими сезонами складав 19-25 років, то зараз він скорочується до 3-8 років [3]. Це вже не екзотика, а скоріше, хоч і не регулярне, але часте явище. І в 20-ті роки розкопками керує один археолог, він же визначає завдання на майбутній сезон.

У 1937 р. В. Камінський досліджує зразу п'ять локацій. Як і десятиріччя до того, його дослідження були рятувальними – на місці курганів планувались будівельні роботи [4].

Наступні 40 років майже усі дослідження були спрямовані на вивчення пам'яток російсько-турецької війни 1736-1739 рр. Цікаво, що головним мотивом таких ініціатив були пошуки слідів запорозького козацтва. Величезний, розкиданий по усій північній частині острову, Хортицький ретраншемент і участь у його будівництві запорожців давали таку можливість навіть тоді, коли ця тема була під забороною. Перші такі роботи в червні 1941 р., причому зовсім відкрито, проводить київська експедиція під керівництвом Л. Макаревича на о. Байда [5, 6].

У 1968 році загоном Р. Юри за сезон було охоплено відразу сім об'єктів, які мали відношення до козацтва. Слідом за Л. Макаревичем і В. Пешановим, він продовжує пошуки городка Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця (Байда) і дійсно знаходить його шар під фортецею XVIII століття [7].

Новий етап в археології острова розпочинається з утворенням історико-культурного заповідника. З цього моменту експедиції стають постійними і регулярними. Планування й фінансування робіт з цього часу – повсякденна практика. З кінця 60-х років вивчаються курганні могильники, поселення, пам'ятки фортифікації. З 1976 р. на острові починає працювати одразу дві експедиції під керівництвом А. Сокульського і Н. Козачок. Досліджена площа збільшується до 800, а іноді і до 1300 м² за сезон. У другій половині 70-х років основні сили були кинуті на дослідження середньовічного поселення у південній частині Хортиці.

У 1982 році роботи припиняються, і в наступні п'ять років колектив заповідника займається облаштуванням історичного музею.

Новий виток досліджень починається з 1987 року. З цього часу розкопки стають щорічними і вже не припиняються 35 років. Цей новий етап характеризується різким збільшенням зон досліджень (до семи за один

польовий сезон) і збільшенням одночасних експедицій до п'яти. З 1987 по 1994 рр. спостерігається неухильне зростання площ, які досліджуються до 640 м² на рік. Якщо загальну площу розкопок за перші 50 років дослідження можна порівняти з площею звичайного баскетбольного майданчика, тепер тільки за сезон, вона зростає до розмірів тенісного корту. Відтепер відновлюються щорічні розкопки на о. Байда, починаються розкопки у Молоднязі і на Совутиній скелі, починаються регулярні розвідки на нових ділянках.

Ситуація різко змінюється з приходом на посаду директора Г. Крапивки. Конфлікт між новою адміністрацією і колективом, який виник у 1994 р., призводить до звільнення більшості наукових співробітників. Кризі сприяла і позиція майбутнього директора заповідника Костянтина Сушка, на той час головного редактора газети «Запорозька Січ», який підтримував «офіційну» лінію. Разом з науковими співробітниками йдуть і провідні археологи заповідника: Н. Козачок і В. Іллінський. Цей час, з 1994 по 2005 рр., можна охарактеризувати як «епоху застою», яка ще й прийшлася на непрості для економіки 90-ті роки. Польові дослідження продовжують молоді співробітники: М. Остапенко, Д. Кобалія і О. Тубольцев. Розкопками на о. Байда керує С. Пустовалов, співробітник Інституту археології НАН України. У цей період за сезон досліджується до шести об'єктів, але площа розкопок зменшується і у рідкісних випадках перевищує 300 м². Пам'ятки, які досліджувалися раніше, консервуються. Певне зростання обсягів починається у 2003 році. Це пов'язано з початком будівництва мостових переходів через р. Дніпро (розкопки біля б. Ганнівка) і плануванням ділянки під ІКК «Запорозька Січ» (в основному, це розкопки на території першої курганної групи). У 2004 р. загальна відкрита площа на 4 ділянках склала 594 м². З 2001 року під керівництвом О. Тубольцева починаються багаторічні дослідження пам'ятки доби бронзи «Генералка-2». Вони ведуться силами громадської організації «Нова археологічна школа».

INSULA #3

З черговою зміною керівництва, у 2005 р. обсяги розкопок різко збільшуються. Впродовж року на 13 ділянках працює одразу п'ять експедицій, включно з київськими фахівцями. Загальна площа досліджень досягає 1631 м², що за розмірами відповідає вже хокейному майданчику.

У 2008 році розпочинається економічна криза і фінансування робіт припиняється. Останній етап характеризується відносно невеликими масштабами досліджень, загальна площа яких, за рідкісним виключенням, не перевищує обсяги 2005 року. Акцент зміщується у бік розвідок. За польовий сезон на Хортиці одночасно працює до чотирьох експедицій, при цьому, кількість локацій варіюється від двох до семи. Відновлюється пошук запорозьких пам'яток, що не проводився з 1993 р., продовжуються розкопки біля б. Генералка. Дослідники, в число яких вливаються представники нового покоління Д. Никоненко і А. Волков, акцентують увагу не на обсягах, а на якості робіт. З 2016 р. повсюдно застосовується тривимірна зйомка за допомогою дронів. Відправною точкою у підвищенні якості робіт стають розкопки палеолітичної стоянки Міра під Каневом (керівники: В. Степанчук і В. Коєн). З кінця 90-х років запорізькі археологи беруть участь у цій експедиції і переймають досвід. Єдине різке збільшення обсягів відбулося у 2018 році. У рамках загальнодержавної програми музеєфікації об'єктів культурного надбання під керівництвом Міністерства культури України було досліджено 2589 м² на п'яти ділянках, насамперед, у межах укріплень 1736 р. і на першій курганній групі.

Отже, хронологію археологічних досліджень Хортиці можна розділити на дві майже рівні частини: до 70-х років ХХ ст., коли роботи виконуються спорадично у межах державних програм або за ініціативою самих дослідників, та після – з часу створення Державного історико-культурного заповідника. Відтепер розкопки стають регулярними, а з 1987 р. проводяться кожний польовий сезон.

Кількість одночасних експедицій і локацій, які викликають інтерес, поступово зростає, збільшуються і обсяги робіт. Окремі різкі скачки обсягів у 1928, 1963, 1976–1978, 2004 і 2018 рр. викликані реалізацією державних програм, причому не стільки наукових, стільки будівельних – будівництво греблі, заводських профілакторіїв, корпусів ЦНПТІМЕЖа або ІКК «Запорозька Січ». Тільки у рідкісних випадках програми досліджень визначалися пам'яткоохоронною сферою. До них відноситься музеєфікація курганів у 2005 році та археологічні роботи 2018 року.

Найбільш плідним етапом за кількістю експедицій, результатами робіт і охопленням пам'яток був період з 1987 по 1994 рр. Цей час можна вважати «золотим».

В цілому, дослідження Хортиці розвиваються у загальній канві археології як наукової дисципліни, з її переходом від збиральництва рідкостей до повноцінних наукових процесів. Цей перехід стає чітким у 20-ті роки минулого століття.

Пам'ятки Хортиці

До 2021 р. на території заповідника було досліджено 71 місцезнаходження, з яких 51 – це підтверджені пам'ятки археології і історії. Природно, усі ці об'єкти вивчались нерівномірно. До найбільш популярних пам'яток, площа розкопок яких була найбільшою, відносяться наступні: середньовічне поселення в південній частині острова, яке без жодних причин називають «Протолчим». Тут було розкопано 2550 м² за 7 років і практично не введено у науковий обіг, загальна площа розкопок відповідає площі БК Металургів [8-10]; перша, найпівнічніша, курганна група, де протягом 6 сезонів було розкопано 2396 м² [11]; фортифікаційна лінія 1736 р. – 1937,5 м² за 2 роки, що трохи більше за хокейне поле; тилова лінія 1738 р. – досліджено 1442 м² протягом 5 сезонів, площа розкопок співпадає з розмірами автостоянки біля «Козацького кола»; розкопки на о. Байда – 1243,5 м² за 15 польових сезонів; багат шарове поселення у Молодязі – 1192,5 м² за 5 сезонів [12]; поселення

INSULA #3

Ганнівка–1, де за 4 роки було досліджено 1102 м² [13]; комплекс доби бронзи «Генералка–2» – розкопано 783 м² на протязі 15 сезонів, що відповідає площі реставраційного ангара, і, нарешті, п'ята курганна група – досліджено 553 м² протягом 7 сезонів. Таким чином, усі пам'ятки досліджувалися більше одного разу, причому дві з них: «Генералка–2» і укріплення на Байді, розкопувалися протягом 15 років, і ці роботи продовжуються до сьогодні. Ще 39 локацій, а це 76% усіх пам'яток, вивчались тільки один раз, що свідчить про значний науковий потенціал Хортиці. Розкопки тут є перспективними ще тривалий час.

Якщо розділити пам'ятки за епохами, умовно виділивши: енеоліт, добу бронзи, скіфів, середні віки, добу козацтва, 30-ті рр. XVIII ст. та новий час з моменту появи менонітів, динаміка дослідницької цікавості до них у кількості і об'ємах буде наступною. На першому етапі епізодичних досліджень і до появи заповідника археологи не віддавали переваги жодному періоду. У той період чіткого розподілу фахівців за хронологією не було. Оскільки у дорадянські часи у більшості випадків розкопувалися видимі «ландшафтні» об'єкти, тобто кургани і укріплення російсько-турецької війни, хронологія співвідносилася саме з ними, відповідно, обмежувалася добою бронзи, скіфами, інколи енеолітом і XVIII ст. Як уже зазначалося, поселення починають досліджуватися тільки у радянський час. Усі вони хронологічно прив'язані до енеоліту і бронзи. У 50-ті, і особливо, 60-ті роки більша частина розкопок зачіпає мініховські укріплення. Про причину такої уваги вже говорилося вище і лише частково це пов'язано з будівництвом нових профілакторіїв і діяльності ЦНПТІМЕЖу. Інші хронологічні періоди майже не досліджуються.

У 70-х роках науковий інтерес зміщується до середньовіччя, починаються масштабні розкопки багат шарового поселення в південній частині острова. Об'єми робіт суттєво збільшуються. Цікаво, що у 1977 р. застосовується комплексний підхід, коли в рамках однієї експедиції працюють одночасно і

наземний, і підводний заgonи. Нічого подібного ані до, ані після, у польовій практиці Хортиці не було.

У 80-х роках ситуація кардинально змінюється. Якщо до цього польові роботи можна представити у вигляді вузької, ледь помітної стежки, яка петляє з одного боку в інший, в залежності від політичної кон'юктури, інтересів дослідника і фінансових програм, зараз, в епоху «перебудови і гласності», на перший план виходить багатовекторність – робота ведеться на різноманітних і різночасових об'єктах по усьому острову. Обсяги розкопок, особливо стосовно епохи бронзи і XVIII ст., зростають, стабільно вивчаються скіфські пам'ятки, починається систематичне вивчення запорозьких зимівників.

Загальний обсяг дослідження за 9 років, з 1987 по 1995 рр., склав 4130 м², що співвідноситься з площею п'яти реставраційних ангарів, що зараз називається «музеєм судноплавства». Всі ці роботи були виконані вручну.

У подальшому обсяги археологічних робіт порівняно невеликі, хоча хронологічне різноманіття зберігається. Майже кожен рік проводяться розкопки пам'яток російсько-турецької війни і об'єкти доби бронзи. Скіфські і козацькі пам'ятки вивчаються епізодично.

З 1996 р. і до сьогодні відмічено два підйоми археологічних робіт. Перший пов'язаний з директорством К. Сушка, коли активно вивчаються курганні групи острова з їхньою наступною музеєфікацією.

Додатковим стимулом було будівництво ІКК «Запорозька Січ», яке частково перекривало площу однієї із курганних груп і відновлення будівництва мостових переходів через Новий Дніпро. Розкопки біля б. Ганнівки охопили три хронологічні горизонти: доба бронзи, середньовіччя і 1738-1739 рр. Другий сплеск стався у 2018 р. під егідою охорони культурної спадщини України. Фінансування, яке було виділене, передбачало археологічні роботи на трьох об'єктах: лінії укріплень 1736 р., першій курганній групі і комплексі культових кам'яних закладок біля б. Молодняга.

INSULA #3

Обидва скачки у обсягах (2329 і 2525 м²) викликані активним використанням техніки.

Якщо взяти за основу запропоновані хронологічні рамки, пам'ятки досліджувалися наступним чином. Найбільшу кількість сезонів, а саме 34 розкопувалися об'єкти доби бронзи. Загальний обсяг робіт склав 7090 м² (майже футбольне поле) на території 24 пам'яток. У середньому на об'єкт – це 295 м². Настільки високий показник пояснюється великою кількістю пам'яток цього часу на Хортиці.

Далі йдуть пам'ятки Хортицького ретраншементу 1736-1739 рр. За 28 років була розкрита площа 7071 м² на 16 ділянках. Це ще одне футбольне поле або трохи більше 441 м² на кожен ділянку. Розкопки Хортицького ретраншементу також не випадкові. Вони масово представлені у північній частині острова і включають найрізноманітніші сліди: від солдатських кладовищ і військових таборів до фортифікації і корабельних стоянок. Велика кількість знахідок виявилася доречною при створенні експозиції музею.

Третє місце посідають пам'ятки середньовіччя. Їхня загальна площа складає 3797 м². Ці об'єкти досліджуються 50 років і їхня кількість невелика – усього 4 пам'ятки. Більша частина цих обсягів, майже дві третини, припадає на поселення, відоме під назвою «Протовче».

Наступний за ними – скіфський хронологічний період. Одинадцять скіфських пам'яток розкопувалися протягом 16 сезонів, а загальний обсяг розкопок склав 1959 м², що трохи більше хокейного майданчика, або 178 м² у середньому на кожен локацію.

Ще менший обсяг охоплюють пам'ятки запорозького козацтва. Вони, як і середньовічні об'єкти, викликають цікавість з утворенням історико-культурного заповідника. За цей час досліджено 1529 м² у п'яти місцях, така площа відповідає будівлі Запорізької мерії. У середньому, на кожен об'єкт припадає 306 м², що є непоганим показником навіть у порівнянні з

INSULA #3

пам'ятками доби бронзи і співвідносно з об'єктами Хортицького ретраншементу. Основні обсяги приходяться на о. Мала Хортиця.

Пам'ятки енеоліту розкопувалися лише тричі. Площа розкопів не перевищує 227 м². Враховуючи, що відомо всього три місцезнаходження – це доволі гарний результат. Середня площа на кожну пам'ятку складає 75 м².

Завершує цей перелік поки що нечисленна група об'єктів ХХ ст. В першу чергу, це сліди Другої світової війни. Не дивлячись на свою «молодість», саме археологічні дослідження таких пам'яток надзвичайно важливі, адже їхні результати можуть привідкрити об'єктивну картину тих часів. До цього часу археологічно досліджено три пам'ятки, загальною площею 72 м², що становить приблизно 24 м² на об'єкт. Для цього хронологічного горизонту усе тільки розпочинається.

Якщо говорити про послідовність вивчення запорозької спадщини, то ситуація є такою. Спочатку увагу вчених звертають на себе скіфські давності. Цей хронологічний період вивчається протягом усієї історії досліджень. Звісно, у вивченні скіфських пам'яток, особливо на першому етапі, були великі перерви, наприклад, вони не розкопувалися майже 40 років з початку 30-х і до кінця 60-х рр. ХХ ст. і потім, з початку 70-х до початку 90-х рр., а це ще 20 років. Після цього цікавість до них стає більш-менш регулярною. Найбільші за обсягом роботи проведені у 2018 році О. Тубольцевим.

Доволі рано виникає цікавість до пам'яток енеоліту. Енеолітичні пам'ятки вивчаються з 1904 до 1990 рр., але відбувається це доволі рідко, через невелику кількість самих пам'яток і фахівців з цієї доби.

Вивчення доби бронзи характеризується двома періодами – разових розкопок в «дозаповідний» період (це 1928 і 1937 рр.) і після створення заповідника. З 1973 р. розкопки таких об'єктів проводяться майже кожен польовий сезон. Пам'яток доби бронзи на острові багато, вони доступні і займають широку площу, тому і цікавість до них не зменшується. У першій половині 90-х рр. спостерігається збільшення обсягу, а в другій –

починається спад. У подальшому, ще один стрибок росту фіксується з приходом адміністрації К. Сушка. Він пов'язаний з розкопками на території першої курганної групи. Надалі роботи ведуться регулярно, але обсяги їх порівняно невеликі.

Пам'ятки середньовіччя досліджувались циклічно із середнім інтервалом у 10 років. Початковий сплеск відбувся у другій половині 70-х рр. ХХ ст. і пов'язаний з дослідженням поселення у плавневій зоні Хортиці. З подачі В. Фоменка, поселення було прив'язано до «Протовчого» броду і отримало назву «Протолче». Не дивлячись на його багат шаровість і наявний зв'язок із ординським періодом, пам'ятка визначена як слов'янська і навіть оголошена «форпостом» руських дружин [14, 15]. Повторні невеликі розвідки тут наприкінці 90-х рр. проводить М. Остапенко, а в першій половині десятиріччя поблизу закладає свої розкопи В. Іллінський [16]. На початку 90-х рр. ХХ ст. на Хортиці вивчається ще кілька середньовічних об'єктів в районі балок Корнійчиха і Наумова. Останній раз, на початку 2010-х рр. межі черняхівського поселення біля Корнійчихи намагається прослідкувати Д. Никоненко – він закладає тут кілька шурфів.

Часи козацтва, не дивлячись на інтерес до теми і спроби знайти такі об'єкти ще у 40-х роках, стають об'єктом планомірного вивчення тільки у 1968 р., з підтвердженням наявності культурного шару на о. Байда [17]. Регулярними вони стануть за 20 років, коли рештками замку Д. Вишневецького зацікавиться В. Іллінський [18]. Після його звільнення ці роботи епізодично продовжує С. Пустовалов [19, 20]. Як і більшість інших хронологічних періодів, найбільш послідовно пам'ятки козацтва вивчаються на початку 90-х рр., що окрім розкопок на Байді, пов'язано з виникненням незалежної української держави і підйомом цікавості до даної теми. У цей час на східному узбережжі острова Н. Козачок розкопує рештки одразу трьох зимівників другої половини ХVIII ст. [21]. Після 1993 р. настає тривала тридцятирічна пауза, яка завершиться відновленням розкопок одного із

зимівників у Совутиній балці. Хоча, повної впевненості, що це саме зимівник поки ще не має.

Об'єкти Хортицького ретраншементу 1736-1739 рр. через масштаби самої пам'ятки, вивчаються протягом усього періоду і особливо у післявоєнні часи. Вони пов'язані з роботами В. Пешанова і Р. Юри, а потім А. Сокульського, В. Іллінського і Д. Кобалія [22-25]. У вивченні цього періоду помітні кілька підйомів: у 60-ті і на початку 70-х рр. ХХ ст., далі з 1989 по 1994 рр. і в наступні роки, коли регулярність розкопок зберігається, а їхні об'єми падають. Останнім піком стають розкопки фортифікаційної лінії 1736 р. у 2018-2019 рр. Їхні об'єми перевищили усі попередні дослідження і є настільки великими, що помітні навіть на космічних знімках.

Цікавість до пам'яток ХІХ-ХХ ст., включаючи період Другої світової війни, на Хортиці з'явилася не так давно. Планомірні роботи у цьому напрямку були розпочаті у 2018 р. Приводом цього стала необхідність датування кількох польових таборів, рештки яких збереглися у північній частині острова. Паралельно з цим, але трохи раніше, з 2012 р., ведеться робота з картографії наземних об'єктів 1941-1943 рр. і поки об'єми цих робіт не великі.

Наостанок слід відзначити падіння обсягів розкопок після 2007 р., що викликано кількома причинами. По перше, нове покоління дослідників відходить від радянської парадигми «розкопати все і зразу до завершення п'ятирічки». Другою причиною є мізерне фінансування наукової сфери. Основна частина робіт виконується коштом спонсорів, грантів і заробітної платні самих співробітників. Винятками є великі проекти заповідника.

Топографія пам'яток

До найбільш ранніх археологічних об'єктів Хортиці відносяться сліди поселень доби енеоліту. Звісно, перші мешканці, з'являються тут набагато раніше, на що вказують численні знахідки кременевих палеолітичних знарядь, але самі знаряддя не є пам'ятками. Таких об'єктів мало і розміщені

INSULA #3

вони у північній частині Хортиці і на прилеглих островах. До цього часу відноситься еталонне поселення на о. Середній Стіг і, можливо, найпівнічніша курганна група № 1. Поки що не має даних про те, що ці пам'ятки взаємопов'язані. З іншого боку, звертає на себе увагу їхня синхронність і близькість. Ще одним об'єктом може бути нижній шар на о. Байда. Невелика кількість фрагментів кераміки були знайдені в одному із шурфів у середній частині острова експедицією Вадима Іллінського.

В наступну за енеолітом добу бронзи з'являється велика кількість нових об'єктів. До них відносяться не тільки поселення і могили, але і святилища на високих місцях вздовж берегів і навіть укріплення. Приблизно п'ять тисяч років тому сюди приходять носії ямно-катакомбної спільноти. У цей час на о. Байда виникає перша фортеця. Ще одна велика пам'ятка виникає біля б. Генералка. Хоча, поселення це чи культовий комплекс досі визначити не вдалося. До цього періоду відноситься кілька кам'яних закладок культового і поховального характеру в північно-західній частині Великої Хортиці та дві курганні групи № 3 і 5. Найпівнічніша і найбільш рання курганна група продовжує використовуватись. Цікаво, що у середній і нижній частині Хортиці, не дивлячись на наявність підйомного матеріалу, культурний шар цих часів не виявлений. Мешканці віддають перевагу ділянкам на підвищеннях. У першій половині II тисячоліття до н.е. кількість пам'яток різко зменшується. До проміжку між XXII і XVIII ст. до н.е. можна впевнено віднести лише одне поселення в південній частині острова біля вул. Овочівників [26]. До нашого часу воно майже не збереглося. Наприкінці доби бронзи кількість об'єктів знову зростає, причому тепер мова йде про численні поселення в береговій зоні, як на півночі, так і на півдні острова: в балках Липова, Ганнівка, Молодняга, Генералка, Корнійчиха [27]. З'являються нові кургани, як окремі, так і в уже існуючих курганних групах. Слід відмітити, що розміщення курганних груп на вододілах вказує на тісний взаємозв'язок мешканців острова з навколишніми територіями, і можливо,

навіть на те, що їхніми творцями були не мешканці острова. Кургани будувались так, щоб їх було видно з протилежних боків. В цей же час з'являється багато кам'яних закладок. Їх створюють на пагорбах, у більшості випадків вздовж високих північних берегів Хортиці.

З VIII ст. до н.е. у степових районах України з'являється скіфське населення [28]. Судячи з усього, до найбільш ранніх скіфських пам'яток могли належати поховання в курганных групах. Тепер до вже існуючих додається ще одна, найпівденніша шоста курганна група. Скіфські поховання зустрічаються в усіх курганных групах Хортиці. Вірогідно, що поховання в них залишені кочовим населенням. Найбільш ранні скіфські пам'ятки північної частини Хортиці датуються V ст. до н.е. При цьому поховальний обряд в північній частині істотно відрізняється. В цей час виникає ґрунтовий могильник біля б. Ушвиної, а в IV ст. – на висоті Канфарка. Скіфські кам'яні закладки культового призначення зустрічаються вздовж Старого Дніпра. Цікаво, що приблизно на початку IV ст. до н.е. на острові з'являється осіле населення. Воно мешкає в районі б. Молодняга і на Совутиній скелі, де було створене єдине з відомих острівне городище [29]. В південній частині поселенських комплексів цього часу не виявлено.

Раннє середньовіччя відмічене на Хортиці лише однією пам'яткою – поселенням черняхівської культури у районі б. Корнійчиха [30]. За даними А. Сокульського південніше, в передплавневій частині острова, ним були знайдені предмети пеньківської культури, яка до V ст. могла змінити черняхівців. Розкопки на тій же ділянці Т. Шевченко виявили багатошарове поселення, яке вона датувала двома періодами X-XII і XIII-XIV ст. Наступні розкопки В. Іллінського виявили городище ординського часу. Отже, характерною особливістю доби було зміщення об'єктів до південної частини Хортиці, ближче до плавнів, туди, де береги річки були більш пологими і низькими. Єдиним виключенням є середньовічний культурний шар біля б. Ганнівки і рештки юрти над Наумовою балкою. Існує інформація про

INSULA #3

слов'янські землянки і поховання, знайдені О. Бодянським у північній частині острова та про слов'янський шар на о. Байда, але чіткого підтвердження цього не має.

Пам'ятки запорозького козацтва поки представлені двома хронологічними періодами – XVI ст., шар цього часу був виявлений на о. Байда (Мала Хортиця) і рештками зимівників, які виникають тут з середини XVIII ст. Короткий 50-річний період між російсько-турецькою війною і менонітами зберіг про них велику кількість легенд. Відповідно до них, зимівників на Хортиці було не менше двадцяти. Імовірно, вони розміщувалися по балкам в береговій зоні та в плавнях на півдні. Деякі зимівник були виявлені вздовж русла Нового Дніпра, що відповідає двом майже ідентичним планам острова 1786 р.

Численні об'єкти Хортицького ретраншементу 1736-1739 рр. виникають у північній підвищеній частині Хортиці. Перша, най південніша, лінія 1736 р., пересікала острів від балки Шанцевої до Широкої. Вона відділяє собою ретраншемент від іншого простору до півдня [31, 32]. У 1737 р. укріплення з'являються на о. Байда, правому березі і на островах вище скелі Совутиної. Послідовність виникнення ліній за часів Ласковського описувались не один раз, тому повертатись до цього не будемо. Варто зазначити, що більшість об'єктів цього часу – військових таборів, лазаретів, кладовищ, майданчиків для будівництва кораблів, – розміщувались у середині ретраншементу.

Тільки з появою менонітів, освоєння острова Хортиця охоплює усю його територію [33].

Топографія досліджень

Отримавши уявлення про топографію пам'яток, перейдемо до топографії їх досліджень або до того, що і де розкопувалось і в якій послідовності. Якщо розглядати топографію розкопок хронологічно, ситуація виглядає наступним чином. Перші дослідження Беренштама охоплюють курганні могильники, причому найбільш великі з них – у центральній частині Хортиці. Це добре

співвідноситься з методикою археології того часу і розумінням її ролі для суспільства. Слід сказати, що археологія того часу була не стільки доповненням історичної науки, скільки помічником у збиранні антикварних колекцій. Приблизно 150 років тому збиральництво підійшло до того моменту, коли мати колекцію стародавніх предметів було недостатнім. Їхня систематизація, датування і оцінка вимагали більш чіткої прив'язки до історичного контексту. В цей час з'являються археологічні товариства, які мали змогу вирішити таке завдання. Найбільш крупним з них були Московське археологічне товариство та Імператорська Археологічна Комісія. Проте, у 70-х рр. XIX ст. знахідки все ще залишались самоціллю розкопок. Беренштам не досліджував кургани у сучасному розумінні археологічної практики, він вибирав центральну частину намагаючись швидко дістатись до предметів пошуку. У цьому не було нічого дивного, адже з моменту, коли на III археологічному з'їзді в Києві, археологія визначалася як самостійна наука до перших досліджень на острові проходить не менше двох років.

На межі XIX і XX ст. тенденції починають змінюватися. Яків Новицький продовжує діяльність свого попередника і вчителя. Часто він діє від його особи. Предметом його зацікавленості також виступають курганні групи, він збільшує сектор досліджень розширюючи його на північ. Розкопками Я. Новицького тепер охоплені не тільки четверта і шоста курганні групи, а ще дві – перша і третя. Крім того, він першим звертає увагу на пам'ятки російсько-турецької війни 1736-1739 рр., а саме – кладовища і військові табори. Як бачимо, зміна тенденцій зміщує інтерес від антики до об'єктів відносно недавнього минулого. Ще однією особливістю є проведення повноцінних археологічних розвідок, збирання відомостей у місцевих мешканців і чисельні візуальні пошуки під ногами [34].

Наступний етап пов'язаний з Дніпробудівською експедицією другої половини 20-х рр. минулого століття [35, 57]. Сто років тому починається повноцінне дослідження поселенських комплексів в береговій зоні. Обсяги

робіт зростали, і велись вони на об'єктах, які виникли задовго до античності. Пам'ятки розкопуються пошарово з детальною фіксацією матеріалу. Дослідження курганів продовжуються і в цей час. Через 22 роки П. Смолічев відновлює роботи на п'ятій курганній групі, найбільшій із усіх.

Дослідження 30-х рр. на ділянках майбутнього будівництва – на території профілакторію комбінату «Запоріжсталь» і Лабораторії ЦНІПТІМЕЖ. Можна говорити, що вони носять виражений охоронний характер, оскільки окрім хуторів на Хортиці з'являється міська інфраструктура – дороги, профілакторії, експериментальне господарство і цілий інститут. Розкопки проводяться у 1937 р., паралельно з роботами на території міста. Вони проходять під керівництвом В. Камінського, який тоді працював у Музеї Дніпробуду. Відмінністю їх від заходів Дніпробудівської експедиції є акцент на поодиноких курганних об'єктах. При чому самі курганні групи, які опинилися в центрі сільськогосподарських угідь Експериментального господарства «Хортиця» не досліджуються. Етап завершуються експедицією Л. Макаревича, який вперше звернув увагу на козацькі давності. Вояж по Запорозьким Січам перед самим початком війни був скоріше оглядовим і носив розвідувальний характер. Тим не менше, саме тоді почалися розкопки на о. Мала Хортиця. Позитивних результатів вони не дали, а самі матеріали були втрачені в роки Другої світової війни. У 1937 р. В. Камінський, як перед тим П. Смолічев, був заарештований і відправлений в «Сібтаб», де провів 10 років. Після цього він був засуджений вдруге, і з 1947 по 1954 рр. відправлений на 5 років у табори Казахстану [36].

Післявоєнний час чітко поділяється на два періоди: до заповідника і після його створення [37]. Післявоєнний період тривав з 1949 по 1963 рр. Розкопки на Хортиці тоді були пов'язані з іменем співробітника Запорізького краєзнавчого музею В. Пешанова. Не дивлячись на цензуру, він цілеспрямовано шукав сліди запорожців, і саме тому практично усі його дослідження тривали на території Хортицького ретраншементу 1736-1739 рр.

На той час побутувала точка зору, що ретраншемент виник не на пустому місці, і що в його основі лежали більш ранні козацькі укріплення [38-40]. Про Хортицьку Січ писали різні автори: А. Кащенко, М. Киценко, В. Фоменко. Наприклад, зі слів А. Кащенка: «побутовані там на острові городки захопили далеко більше землі, ніж звичайно сягала Запорозька Січ, вони були розкидані по всій північній половині Хортиці» [41, с. 387]. Особливу увагу В. Пешанов приділяє тиловій лінії 1738 р. і укріпленням на о. Мала Хортиця. Ще в листопаді 1949 р. у своєму звіті він вказував на проведення археологічної розвідки «на острові М-Хортиці в расположении крепости Байды» [42, с. 1]. Вже тоді він співвідносить укріплення 1737 р. з рештками замка Вишневецького, вказуючи, що дана фортеця є цінною пам'яткою військового мистецтва XVI ст. і що їй до цього часу не приділялося достатньо уваги [42, с. 2]. Але, археологічного підтвердження він цього не знайшов, невеликі розкопки дозволили знайти лише кілька предметів пов'язаних з роками російсько-турецької війни.

Ці роботи важко назвати регулярними, але вони мали своє продовження і в наступні роки. Пошуками запорозьких пам'яток вже після створення заповідника займалися Р. Юра і А. Сокульський [43]. У післясталінський час і до початку 70-х рр. у дослідників не було чіткого уявлення про послідовність появи фортифікаційних ліній на Хортиці. Наприклад, Т. Шевченко, авторка паспортів, залишає припущення щодо належності частини укріплень до козацької фортифікації XVI ст. До них вона відносить редути на Наумовій скелі та південну частину лінії 1739 р. замикаючи колом навкруги б. Громушиної. Усе це вказується у паспорті № 1193. Друга частина лінії 1739 р. з 4 північних редутів увійшла до паспорту № 1198, причому на плані вона подана з частиною укріплень 1738 р. З козацькими укріпленнями пов'язується і тилова лінія 1738 р., що отримає номер 1194. Укріплення за паспортним номером 1195 були також «підрізані» та нараховували за паспортом Т. Шевченко тільки два східних редуту. Щодо помилок у

локалізації укріплень XVIII ст. стає зрозумілим – усі вони були пов’язані із браком інформації про виникнення пам’яток. Саме тому укріплення між балками Ушви́ва та Грому́шина вказані як «Козацькі укріплення XVI ст. використані під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр.». Це припущення пояснюється відсутністю у той час археологічних даних та досконалих історичних карт. До речі, за козацькі укріплення вважалися не тільки редути ретраншементу, але й скіфське городище на Совутиній скелі, про що свідчать встановлені у 1971 р. охоронні знаки.

З виникненням заповідника ситуація починає змінюватися. Вона має дві фази – до і після 1987 р. З 1969 по 1982 рр. роботи ведуться регулярно, але локально на 2–3 об’єктах. Топографія робіт тепер розширюється і охоплює південну частину Хортиці та правий берег у районі Вирви [46, 47]. Значно збільшуються і обсяги робіт, залучаються студенти-практиканти Запорізького педагогічного інституту.

Після відкриття музею і появи відділу археології ареал досліджень розширюється. Для співробітників відділу, насамперед Н. Козачок і В. Іллінського, окрім досвіду і професійних навичок, було характерне прагнення шукати і знаходити нові пам’ятки. Козачок робить ставку на дослідження узбережжя, і як наслідок, одразу виявляє кілька нових місцезнаходжень, які датуються від доби енеоліту до XVIII ст. [48, 49]. Іллінському, слідом за Юрою, вдається підтвердити наявність шару XVI ст. на о. Байда і пов’язати його з «городком» Дмитра Вишневецького. Розкопки тут і в Молоднязі стають щорічними. Знайдені і досліджуються запорозькі зимівники на східному узбережжі острова.

В наступні роки кількість нових локацій зростає. Традиційно багато робіт проводиться у північній і особливо північно-східній частині Хортиці. Тут працюють М. Остапенко, Н. Гаврилюк, Ю. Рассамакін, С. Татарінов, О. Тубольцев, Д. Никоненко та інші. Роботи на внутрішній території проводить в основному Д. Кобалія, а М. Остапенко знаходить і розкопує

INSULA #3

серію культових закладок доби бронзи і залізного віку [50]. Тубольцев зосереджує свою увагу на розкопках біля б. Генералки, де протягом наступних 20 років працюють вихованці «Нової Археологічної Школи» [51].

В цілому, обстеження Хортиці є вкрай нерівномірним. Звертають на себе увагу дві тенденції: перша – чим далі на північ, тим археологічних робіт було більше, і друга – розкопки, як правило, концентрувалися на узбережжі або на вододілах. Не рівномірно розподілялись і обсяги досліджень. Північна частина острову була досліджена значно більше з співвідношенням приблизно 3,5 до 1. Якщо загальна площа розкопів на півночі складає 15032 м², що можна порівняти з двома футбольними полями, то на півдні вона не перевищує 4255 м². При цьому частина внутрішніх локацій співвідноситься з прибережними, і складає трохи більше 48% від загального обсягу. Дослідження прибережних ділянок зрозумілі – більшість пам'яток концентруються по берегах, у місцях давніх поселень [52]. З іншого боку, вони проводились там, де траплялися руйнування берега, що приводило до оголення геологічних і культурних пластів. Роботи на вододілах і висотах пояснюються наявністю тут курганних груп, які добре видно неозброєним оком [53]. Обидві зони поєднує один момент – легкість візуальної фіксації, причому знайти курган було простіше, ніж фрагменти кераміки під ногами, а тим паче, виявити культурний шар у береговій полосі. До цього слід додати, що цінні артефакти, як правило, знаходять саме у поховальних пам'ятках і лише за рідким виключенням на поселеннях, тому береги починають вивчатися пізніше – з другої чверті ХХ ст. Розподіл розвідувальних робіт на острові виглядає більш рівномірним.

Якщо співставити місця розкопок з особливостями рельєфу, стає очевидним, що деякі ділянки до цього часу залишаються без належної уваги. В першу чергу це стосується низинних прибережних районів і гирл балок, таких як б. Широка, б. Музичина, територія на південь від б. Корнетівська, б. Капралка.

INSULA #3

Вірогідно, що густина заселення цих ділянок не менша, ніж біля б. Ганнівка, в Молоднязі або в б. Генералка, відомих своїми пам'ятками. Ще одним практично не вивченим районом є велика плавнева частина. Жодних розкопок і навіть розвідок тут не було. Можливо, саме тут слід шукати Запорозьку Січ?

Дослідники Хортиці

Хто працював на Хортиці весь цей час, ким були ці люди, і що вдалося кожному з них? Слід зазначити, що у перелік археологів були включені не всі, а лише ті, хто отримував відкриті листи і проводив самостійні археологічні експедиції. Всього їх було 25 чоловік. Зрозуміло, свій вклад у розвиток археології на острові внесли і ті, хто або не брав відкритих листів, але займалися розвідками, приймали участь у роботах, не рідко проявляли ініціативу, допомагали в організації експедицій. Багато пам'яток були виявлені саме такими людьми. Серед них слід зазначити: О. Штепу, О. Каряку, Д. Гришка, О. Власова, Ю. Вілінова, Е. Середу, Т. Конрад, Ю. Мазурика, В. Степанчука, П. Кравчука, Т. Шелеметьєву та інших.

За обсягами робіт у першу десятку увійшли: Д. Кобалія, А. Сокульський, Н. Козачок, О. Тубольцев, Н. Гаврилюк, М. Остапенко, В. Пешанов, В. Іллінський, Т. Шевченко і П. Смолічев. З них, перша четвірка зробила більше, ніж всі останні разом. Ці великі обсяги пояснюються використанням техніки. Вісім з них починають працювати тільки з другої половини ХХ ст., а четверо працюють і зараз. Кількість об'єктів охоплених їхніми розкопками, і обсяги значно переважають більш ранні дослідження. Те саме можна сказати і про кількість польових сезонів. З другої половини ХХ ст. археологічні розкопки стають регулярними, починається активний пошук нових пам'яток і науковий склад стабілізується [54]. Приблизно дві третини дослідників є представниками запорізького наукового середовища. За кількістю охоплених локацій перша десятка виглядає наступним чином: Д. Кобалія – 25, М. Остапенко – 19, Н. Козачок – 13, Д. Никоненко – 13, Я. Новицький – 7,

Р. Юра – 7, О. Тубольцев – 6, В. Іллінський – 5, В. Камінський – 5 і А. Сокульський – 5.

Більшість запорізьких археологів здійснювали роботи на різночасових пам'ятках. Особливо різноплановими були розкопки періоду першої половини 90-х рр. ХХ ст., коли кількість об'єктів і площа їх досліджень невпинно зростала. В першу чергу це стосувалось Н. Козачок, В. Іллінського і М. Остапенка. У кожного з них були визначені власні пріоритети. Наприклад, Н. Козачок працювала у більшості випадків на поселенських об'єктах, її звіти відрізняються скурпульозністю і точністю. Завідувач відділом археології В. Іллінський досліджував також фортифікаційні і поховальні комплекси, але віддавав перевагу роботі на о. Байда. В той же час М. Остапенко першочергову увагу приділяв скіфським давностям, включаючи поховальні, житлові, культові і фортифікаційні. І В. Іллінський, і М. Остапенко мали важливу якість – археологічне чуття, вміння знаходити нові пам'ятки, які не мали явних ознак на поверхні. Із наступних дослідників у хронологічній різноманітності з ними може зрівнятися Д. Никоненко. Більшість не запорізьких археологів, як правило, працювали з хронологічно однотипними об'єктами. Це було викликано конкретними науковими програмами та їх плановим фінансуванням. До спеціалістів вузького профілю, які мешкали в Запоріжжі слід віднести тільки Т. Шевченко і В. Пешанова.

Багатопрофільність запорізьких дослідників, які працюють регулярно, пояснюється завданнями, які стояли і продовжують стояти перед заповідником. В першу чергу, це пошук і дослідження нових археологічних об'єктів. Другим фактором є те, що багато пам'яток, які досліджувались кілька сезонів, є багатошаровими [55]. Звісно, було б вірним залучати до розкопок на багатошарових об'єктах вузьких спеціалістів, але такі випадки доволі рідкісні. Таке було лише на о. Байда і на середньовічному поселенні в плавнях.

INSULA #3

Найбільші обсяги по пам'яткам 1736-1739 рр. виконав Д. Кобалія. Протягом 25 років з 4257 приблизно 2430 м² відносяться саме до цього періоду. Лідером у дослідженні пам'яток середньовіччя є А. Сокульський, який розкопав 1208 м², що відповідає площі колишньої міської управи Олександрівська або сучасного краєзнавчого музею. Найбільшу площу пам'яток запорозького козацтва дослідив, як не дивно, С. Пустовалов, який працював на о. Байда. Оскільки пам'ятка є багатошаровою, точно визначити реальні об'єми досліджень XVI ст. важко. Об'єкти скіфського часу найчастіше досліджував М. Остапенко, який є провідним скіфологом на Хортиці. Обсяги його робіт склали 566 м². На другому місці з цього періоду – Д. Никоненко. Пам'ятки доби бронзи найбільше досліджував Д. Кобалія, що, враховуючи його профіль, також доволі незвично. Загальний обсяг розкопок на території перед усім першої курганної групи склав 1464 м², що відповідає площі автостоянки біля «Козацького кола». Майже стільки ж розкопала і Н. Гаврилюк – 1415 м². Більш ранні об'єкти часів енеоліту на о. Середній Стіг вивчав А. Добровольський. Енеолітичних пам'яток виявлено не багато, тому площа досліджень відносно невелика – 150 м².

Із 25 дослідників, які працювали на Хортиці, тільки троє чи 12% були жінками. Двоє з них мешкають в Запоріжжі і на момент проведення робіт були співробітниками заповідника. З 1976 по 2006 рр. вони провели 13 польових сезонів. Розкопавши 4748 м², або майже чверть від загальної площі, вони входять в десятку археологів з найбільшими польовими об'ємами. За цим показником перше серед жінок і загальне третє місце займає Неля Козачок. Це дозволяє зробити висновок, що не дивлячись на кількісну перевагу чоловіків, жінки були більш продуктивними і за середніми показниками випереджали своїх колег майже в два з половиною рази. Всі вони працювали на Хортиці вже після створення заповідника. У географічному, хронологічному і функціональному відношенні сфера їхніх інтересів була такою ж широкою, як і у представників протилежної статі.

Загальний погляд на динаміку археологічних досліджень вказує на постійне зростання їхньої кількості і об'ємів. Тут можна виділити три етапи, перший з них охоплює період з кінця XIX ст. і до моменту створення заповідника, для нього характерний спорадичний і не системний характер робіт; другий – з початку 70-х рр. до 1987 р., коли роботи стають регулярними, і третій, який триває досі. На останньому етапі дослідження охоплюють вже всю територію заповідника, йде постійний пошук нових об'єктів, а самі роботи не припиняються і ведуться кожний сезон. Акцент робиться на збільшенні лабораторної складової, вилученні зразків і точному датуванні. Вважається, що розкопувати пам'ятку повністю не має необхідності. Майбутні дослідження будуть включати і постановку нових питань, відповісти на які можливо буде лише за допомогою методик під них розроблених. В протилежному випадку в руках археологів опиняться тільки наукові звіти, а вони навряд чи задовольнять послідовників.

Дослідження Хортиці були нерівномірними. Північна частина острова досліджувалась частіше із співвідношенням обсягів приблизно 3,5 до 1. Розподіл розвідувальних робіт більш рівномірний. Практично не вивченим районом залишається плавнева зона. Жодних серйозних розкопок і навіть розвідок тут не було. Можливо, саме тому Хортицька Січ до цього часу не знайдена [56].

З іншого боку, можливо, ми підійшли до етапу, коли візуальних особливостей недостатньо. Значна за своїми розмірами фортифікаційна лінія 1736 р., яка пересікає острів впоперек, фізично була виявлена випадково і зовсім недавно, завдяки знімкам з космосу. Це є чудовим прикладом. Для виявлення нових об'єктів доведеться застосовувати і новітні геофізичні технології, включаючи лідар, георадар, аерофотозйомку, геомагнітні вимірювання і т.п.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

INSULA #3

1. Novickij YA. Ostrov Hortica na Dnepre, ego priroda, istoriya, drevnosti (za rukopisom 1917 r.). Zaporizhzhya, 2005.
2. Smolichev P. Shhodenny`k rozkopiv. Dniprel`stan, r. 1928, cherven`-zhovten`. NA IA AN URSS, 6 f. VUAK, dn. # 24.
3. Smoly`chev P. Naukovi doslidzhennya tery`toriyi Dniprozavodu 1930 r. NA IA AN URSS, 6 f. VUAK, dn. # 79a. Smoly`chev P. Naukovi doslidzhennya tery`toriyi Dniprozavodu 1930 r. NA IA AN URSS, 6 f. VUAK, dn. # 79a.
4. Kaminskij F. Arheologicheskie raskopki na territorii gor. Zaporozh'ya v 1937 godu. NA IA AN URSS, f. 24-35.
5. Kraevskij YA. Hortica. Arheologicheskie issledovaniya. Bol'shevik Zaporozh'ya. 23.05.41 g.
6. Bol'shevik Zaporozh'ya. 8.06.41 g.
7. Yura R.A. Raboty Hortickoj ekspedicii v 1968 g. Arheologicheskie issledovaniya na Ukraine v 1968 g., vypusk III. Kiev, 1971.
8. Sokul'skij A.L. Dokumenty arheologicheskoy ekspedicii «Protolche» 1980 g. Delo №02-70. Naukovij arhiv NZKH, op. 1, d. №311.
9. Shevchenko T. Zvit pro robotu Xorty`cz`koyi arxeologichnoyi ekspedy`ciyi 1976 r., m. Zaporizhzhya. Naukovy`j arxiv Nacional`nogo zapovidny`ka «Xorty`cya», # 109.
10. Sokul'skij A. Otchet o rabote Hortickoj arheologicheskoy ekspedicii «HAE-77», Zaporozh'e. Naukovij arhiv Nacional'nogo zapovidnika «Horticya», №158.
11. Gavry`lyuk N.O., Rassamakin Yu.Ya., Razumov S.M., Ostapenko M.A., Daragan M.M., Koval`ov M.V., Minayeva N.I. Rozkopky` ta muzeyefikaciya kurganiv na o. Xorty`cya. Arxeologichni pam'yatky` Xorty`ci ta yix muzeyefikaciya. Vy`p. 1. Zaporizhzhya, 2006. S. 13-29.
12. Kozachok N.L. Otchet o rabote arheologicheskoy ekspedicii «Hortica – 1992». Naukovij arhiv NZKH, op. 1, spr. №719.
13. Kobaliya D.R. Issledovaniya u balki Gannovka na o. Hortica. Arheologichni pam'yatki Hortici ta ih muzeefikaciya, vip.1. Zaporizhzhya, 2006. Kobaliya

- D.R. Issledovaniya u balki Gannovka na o. Hortica. Arheologichni pam'yatki Hortici ta ih muzeefikaciya, vip.1. Zaporizhzhya, 2006.
14. Sokul'skij A. Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah na o. Hortica v 1978 godu. Naukovij arhiv Nacional'nogo zapovidnika «Horticya», №178.
15. SHEvchenko T. Otchet o polevyh issledovaniyah arheologicheskoy ekspedicii 1980 goda. Naukovij arhiv Nacional'nogo zapovidnika «Horticya», №232.
16. Il'inskij V.E. Gorodishche na ostrove Hortica. Vestnik kraevedy. Tezisy nauchnyh dokladov i soobshchenij (aprel' 1991 g.). № 2. Zaporozh'e, 1991.
17. Yura R.A. Zvit pro robotu Xorty`cz`koyi ekspedy`ciyi 1968 r. NA IA NAN Ukrayiny`, f. 22.
18. Illins`kij V.E., Pustovalov S.Zh. Rozkopky` bagatosharovoyi fortetsi na ostrovi Mala Xorty`cya. Arxeologichni doslidzhennya v Ukrayiny` 1991 roku. K., 1993.
19. Pustovalov S.Zh, Illins`ky`j V.Ye. Doslidzhennya na ostrovi Mala Xorty`cya. Arxeologichni doslidzhennya na Ukrayini 1992 roku. K., 1993. S. 118-120.
20. Pustovalov S.Zh. Korotky`j zvit pro roboty` ekspedy`czii na o. Bajda 1995 g. Naukovy`j arxiv NZX, op. 1, spr. # 808.
21. Kozachok N.L. Kozacz`ky`j zy`mivny`k na o. Xorty`ci. Materialy` Pershoyi Respublikans`koyi naukovo-prakty`chnoyi konferencziyi «Problemy` istoriyi zaporoz`kogo kozactva v suchasnij istory`chnij nauczti ta muzejnij prakty`czii». Dnipropetrovs`k, 1990. S. 200-202.
22. Kobaliya D.R. Raskopki shtab-kvartiry general-majora fon-Bradke 1737-1739 gg. na o. Hortica. Kul'turologichnij visnik ZDU, vip. 7. Zaporizhzhya, 2001.
23. Kobaliya D.R. Novoe pogrebenie vremeni russko-tureckoj vojny 1736-1739 gg. na o. Hortica. Arheologichni vidkritttya v Ukraïni 2003-2004 rr. K., 2004. S. 152-153.

24. Kobaly`ya D.R. Xorty`cz`ky`j retranshement 1736-39 rr.: xaktery`sty`ka forty`fikacyi ta suchasny`j stan. Pivdenna Ukrayina XVIII-XIX stolittya. Zapy`sky` naukovo-doslidnoyi laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny` ZDU. Zaporizhzhya, 1998. # 3. S. 88-95.
25. Peshanov V. Arxeology` na Xorty`dzi. Zaporiz`ka Pravda. 3.01.63 r.
26. Kozachok N.L. Pamyatniki epohi bronzy na ostrove Hortica. Drevnosti Stepnogo Prichernomor'ya i Kryma. № II. Zaporozh'e, 1991.
27. Shelemet`yeva T., Ostapenko M. Pam'yatky` doby` bronzy` o. Xorty`cya (katalog). Zaporizhzhya, 2017.
28. Ostapenko M.A. Skifskie pamyatniki severnoj chasti o. Hortica. Drevnosti Stepnogo Prichernomor'ya i Kryma. № V. Zaporozh'e, 1995.
29. Ostapenko M.A. Zvit za arxeologichnu ekspedy`cziyu «Xorty`cya – 1993». Naukovy`j arxiv NZX, op. 1, spr. # 740.
30. Kozachok N.L. Otchet ob arheologicheskoy ekspedicii «Hortica – 1990». Naukovij arhiv NZKH, op. 1, spr. №705.
31. Sokul's'kij A.L. Otchet (№2) o rabote po obsledovaniyu zemlyanki vremeni pervoj r/t vojny 1735-1739 gg. na pravom beregu Dnepra 1971 g. Naukovij arhiv NZKH, op. 1, spr. № 27.
32. Sokul'skij A.L. Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah redutov i valov ukreplenij vremen russko-tureckoj vojny 1735-1739 gg. 1971 g. Naukovij arhiv NZKH, op. 1, spr. № 27.
33. Evornickij D. Ostrov Hortica na Dnepre. Kievskaya Starina. 1886, t. XIV.
34. Novy`cz`ky`j Ya.P. Ostriv Xorty`cya na Dnipri. Zaporozhezi. K., 1993.
35. Kozlovs`ka V. Arxeologichni doslidy` na tery`toriyi Dniprel`stanu. Xronika arxeologiyi ta my`stecztva, ch. 1. K., 1930.
36. Lyashko M. Pro n`ogo pam'yatayut` v krayeznavchy`x muzeyax My`kolayeva i Zaporizhzhya. Krayeznavchy`j al`manax. My`kolayiv, 2004. # 2. S. 109-111.

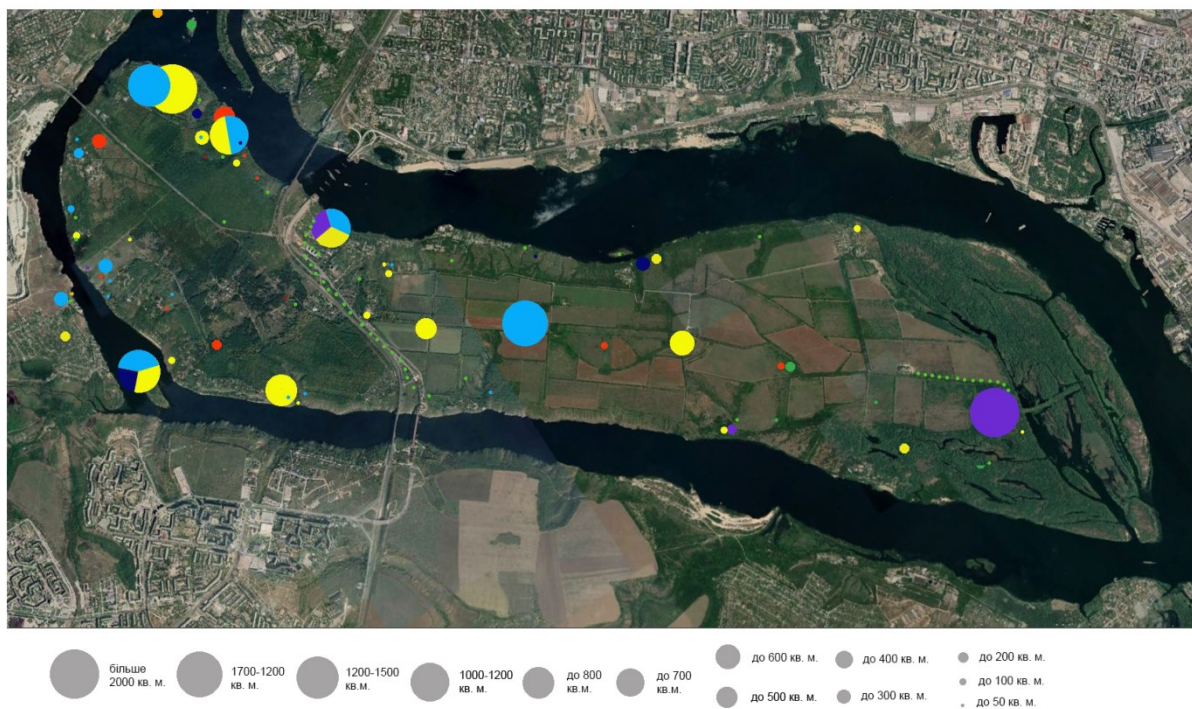
INSULA #3

37. Ly`senko T.M. Nacional`ny`j zapovidny`k «Xorty`cya»: 45 rokiv postupu. Zaporizhzhya, 2010. 62 s.
38. Zhy`galov O. Ostrov Xorty`cya – istory`chna koly`ska Zaporoz`kogo kozacztva. Chervone Zaporizhzhya. 23.03.54 r.
39. Padalka L. K voprosu o sushchestvovanii Zaporozhskoj Sechi v pervye vremena zaporozhskogo kazachestva. Arheologicheskaya letopis' YUzhnoj Rossii. 1903, № 3.
40. Ky`cenko M.P. Xorty`cya v geroyiczi ta legendax. Dnipropetrovs`k, 1991.
41. Kashhenko A. Opovidannya pro vijs`ko zaporiz`ke ny`zove. Dnipropetrovs`k, 1991.
42. Peshanov V. Otchet ob arheologicheskoy razvedke, provedennoj na o. M-Hortica v raspolozhenii kreposti Bajdy 28 noyabrya 1949 goda.
43. Sokul'skij A.L. Dnevnik arheologicheskoy ekspedicii 1971 goda na pravom beregu Dnepra. Naukovij arhiv NZKH, op. 1, spr. № 28.
44. SHapovalov G.I. O hortickom ukreplenii. Zaporozhskaya verf' XVIII v. VIZH, 1972, № 3.
45. Fomenko V.G. Plan Zaporiz`koï verfi. (Zaly`shky` ukriplen` verfi na o. Xorty`ci). Arxivny` Ukrayiny`, 1969, # 3.
46. Sokul`s'ky`j A.L. Shhodenny`k ryatuval`noyi arxeologichnoyi ekspedy`ciyi Xorty`cz`kogo Derzhavnogo istory`ko-kul`turnogo zapovidny`ka zaporiz`kogo kozacztva, traven`–cherven` 1973. Naukovy`j arxiv NZX, op. 1, spr. # 63.
47. Timofeev V., Kozachok N. Otkryto drevnee poselenie: epohi srednej bronzy kul'tury mnogovalikovoj keramiki 6-14 v. do n.e. na o. Hortica. Industrial'noe Zaporozh'e. 6.09.81 g.
48. Kozachok N.L. Otchet ob arheologicheskoy ekspedicii «Hortica – 1989». Naukovij arhiv NZKH, op. 1, spr. № 703.
49. Kozachok N.L. Otchet ob arheologicheskoy ekspedicii «Hortica – 1991». Naukovij arhiv NZKH, op. 1, spr. № 710.

50. Ostapenko M.A. Otchet ob arheologicheskoy razvedke «Hortica – 1992». Naukovij arhiv NZKH, op. 1, spr. № 721.
51. Tubol'cev O.V. Predvaritel'nye rezul'taty raskopok ekspedicii «Novaya arheologicheskaya shkola» pamyatnika Generalka-2. Arheologichni pam'yatki Hortici ta ih muzeefikaciya. Vip. 1. Zaporizhzhya, 2006. S. 90-102.
52. Kobaliya D.R., Ostapenko I.V. Klassifikaciya, ocenka i lokalizaciya istoriko-arheologicheskikh ob"ektov Nacional'nogo zapovednika «Hortica». Kul'turologichnij Visnik. Zaporizhzhya, 1998, vip. 4. S. 16-24. Kobaliya D.R., Ostapenko I.V. Klassifikaciya, ocenka i lokalizaciya istoriko-arheologicheskikh ob"ektov Nacional'nogo zapovednika «Hortica». Kul'turologichnij Visnik. Zaporizhzhya, 1998, vip. 4. S. 16-24.
53. Toshchev G.N. Materialy k izucheniyu kurgannyh drevnostej. g. Zaporozh'e, 30-e gody. Vestnik kraevedy. Tezisy nauchnyh dokladov i soobshchenij (aprel' 1990). Zaporozh'e, 1990.
54. Toshchev G.N., Popandopulo Z.H. Iz istorii i arheologicheskikh issledovanij v Zaporozhskoj oblasti v 50-60-e gg. (po materialam arhiva oblastnogo zaporozhskogo kraevedcheskogo muzeya). Zaporozh'e, 1990.
55. Pamyatniki istorii i kul'tury Zaporozhskoj oblasti. Nauchno-vspomogatel'nyj bibliograficheskij ukazatel'. Zaporozh'e, 1985.
56. Fomenko V.G. Hortickaya starina. Zapovidna Horticya. Zbirka prac'. Zaporizhzhya, 2006. S. 74-151.
57. Plan kamennogo sooruzheniya na severo-vostochnom sklone o. Horticy, na 100 m nizhe osi mosta cherez reku Novyj Dnepr 1928 g. NA IA NAN Ukraïni, f. VUAK/Dn, № 24.

INSULA #3

Розташування розкопок на території заповідника за об'ємами у кв. м.

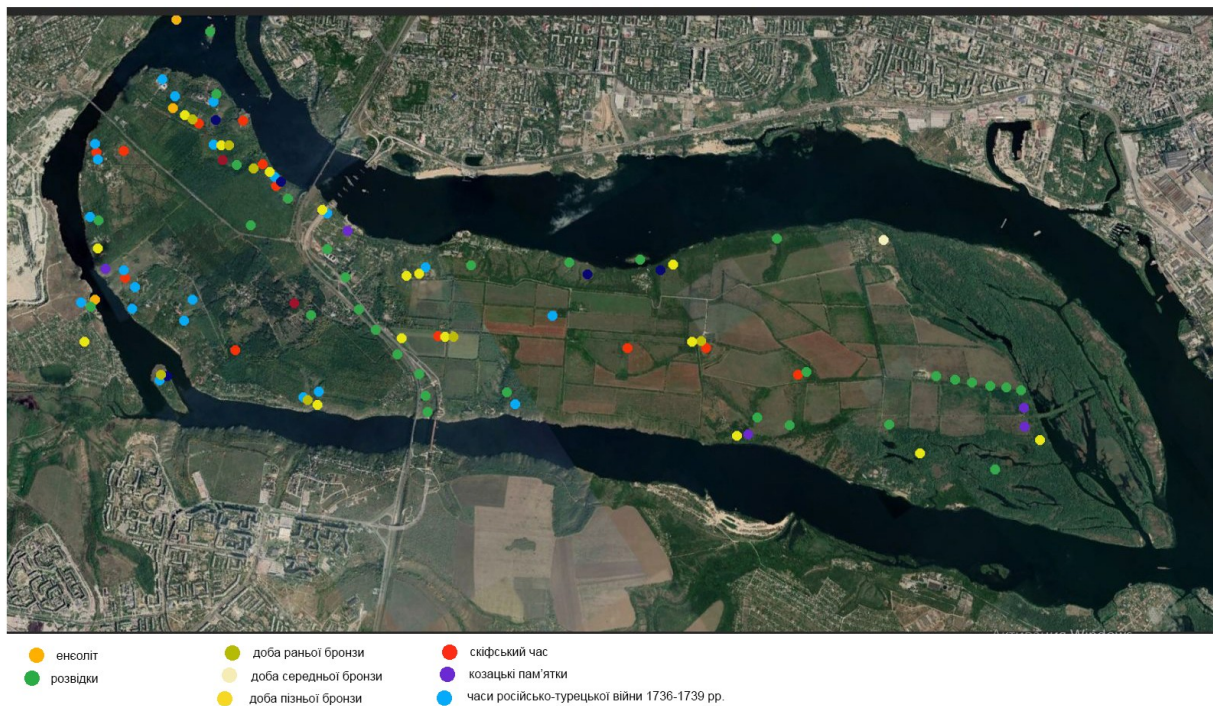
Розташування розкопок на території заповідника за об'ємами (кв. м)

За площею саме така територія Хортиці була досліджена археологами

INSULA #3

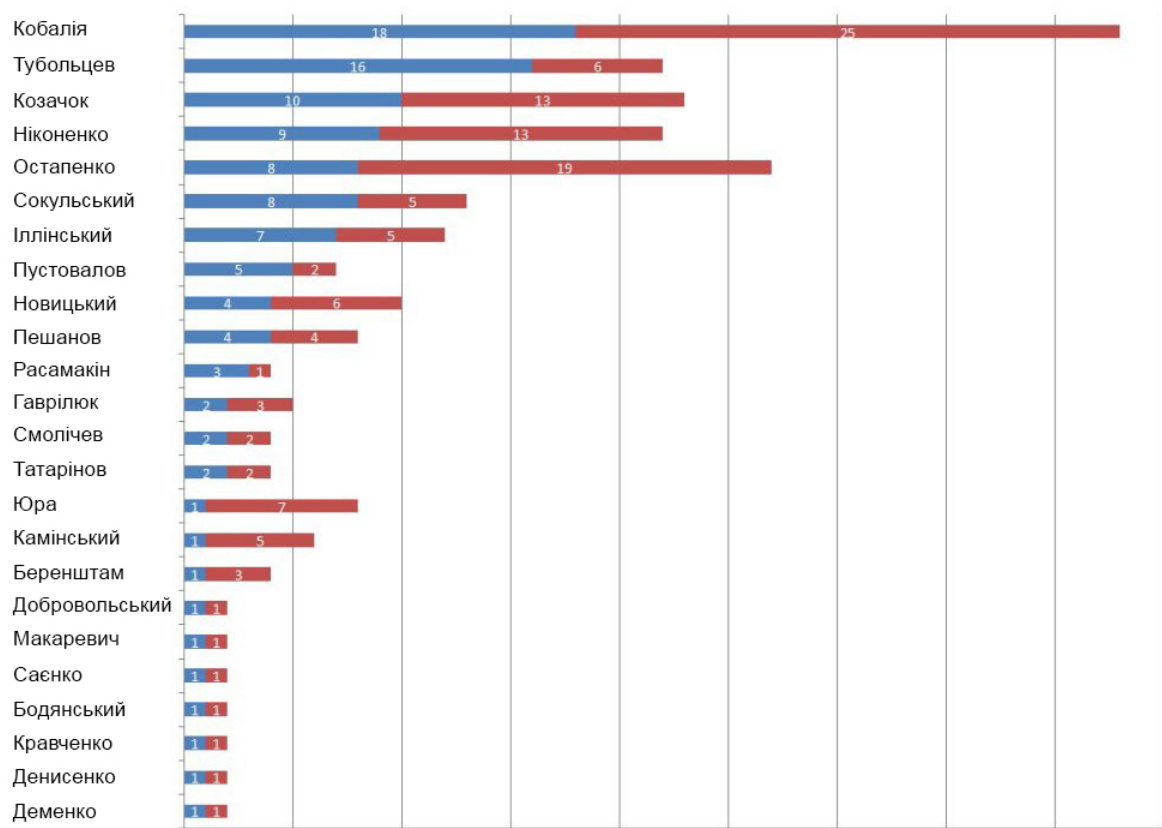
Розташування археологічних розкопок на території Національного заповідника «Хортиця»

Розташування археологічних розкопок на території Національного заповідника «Хортиця»

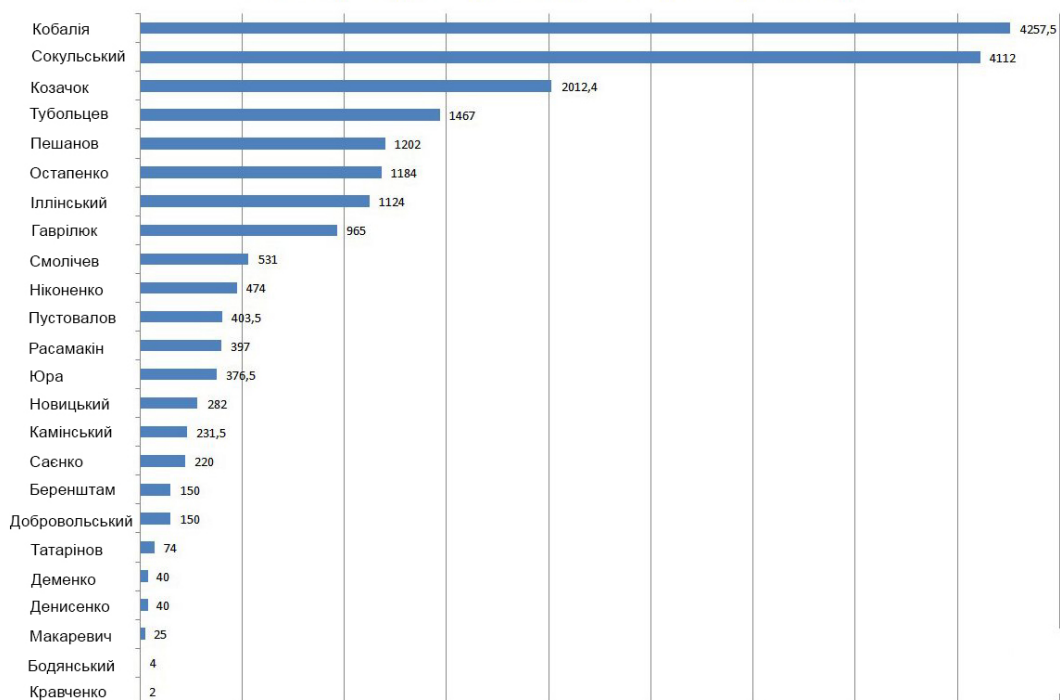
INSULA #3

Кількість сезонів та пам'яток за персоналіями

Кількість сезонів та пам'яток за персоналіями

Об'єм проведених розкопок в кв. м. за персоналіями

Об'єм проведених розкопок (кв. м) за персоналіями

Група археологів Дніпровської експедиції: нижній ряд: П.А. Козар, М.О. Міллер, Д.І. Яворницький, А.В. Добровольський, В.А. Грінченко; верхній ряд: фотограф Е. І. Федорович, невизначена особа, студенти В.С. Соляник, Л.А. Пасько (?), П. Ковтун. 1929 р.

В. Камінський

Р. Юра

Е. Спінов та О. Бодянський (праворуч) під час гідроархеологічної експедиції у Наумовій балці, 1979 р.

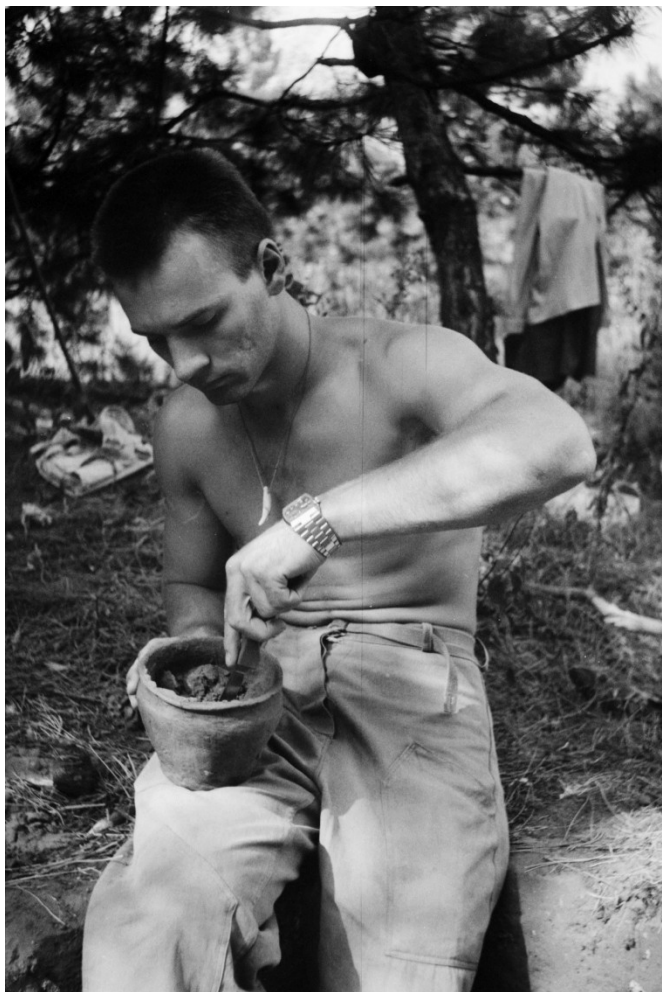

Експедиція на о. Байда у 1991 році. Верхній ряд зліва направо: М. Остапенко, О. Каряка, Н. Козачок, С. Пустовалов, В. Іллінський, члени археологічного гуртка ОСЮТур

Н. Козачок (ліворуч друга) та С. Пустовалов (у центрі) з фахівцями ОСЮТур розглядають срібну польську монету XVI ст. на о. Байда. 1991 р.

INSULA #3

М. Остапенко. 90-ті роки XX ст.

Розкопки на Совутиній скелі у 1995 році

INSULA #3

Кромлехи доби бронзи на ділянці курганної першої групи

Юрій Расмакін під час розкопок комплексу кромехів

INSULA #3

Надія Гаврилюк на розкопках Першої курганної групи у 2005 році

О. Тубольцев з вихованцями Нової археологічної школи у 2018 році